

مرکز مطالعات و برنامه ریزی بیان
Al-Bayan Center for Planning and Studies

گردشگری مذهبی در عراق: واقعیت‌ها و توقعات - پژوهشی توصیفی

محسن حسن

درباره مرکز

مرکز مطالعات و برنامه ریزی بیان مرکزی مستقل و غیر انتفاعی است که مقر اصلی آن در شهر بغداد است. هدف اساسی این مرکز ارائه دیدگاه هایی صادقانه و واقع بینانه پیرامون مسائل ورخدادهای سیاسی خارجی مرتبط به خاورمیانه و به ویژه مسائل مرتبط به عراق می باشد. این مرکز مطالعاتی سعی دارد در عرصه های سیاسی و آکادمیک تحلیلاتی مستقل راهکارهای عملی و روشن ارائه نماید.

اهمیت اقلیمی و بین المللی عراق ورخدادهای پیاپی آن در مقارنه با اکثر تحلیلات سیاسی و دیدگاه هایی که سعی در دنبال کردن مسائل سیاسی این منطقه دارد نیازمند جوانب فکری روشن بوده و فاقد توانایی اندیشیدن خارج چهارچوب معمول که تصویر ذهنی منطقه ای وجهانی عراق را طی دهه های اخیر متبلور ساخته می باشد. بدین جهت این مرکز مطالعاتی تلاش می کند دیدگاه های نوینی که بی طرفی علمی و شفافیت و خلاقیت را رعایت می کند ارائه دهد. مطالعات مرکز بیان شامل بررسی و تحلیل بحرانهای عراق و خاورمیانه می باشد و در نظر دارد راهکارها و دیدگاههای مناسب و کارآمدی را در کوتاه مدت و بلند مدت در اختیار تصمیم گیرندگان سیاسی قرار دهد.

تمام حقوق نشر محفوظ است © 2018

www.bayancenter.org

info@bayancenter.org

گردشگری مذهبی در عراق: واقعیت‌ها و توقعات- پژوهشی توصیفی

محسن حسن *

چکیده

این پژوهش؛ بر آن است تا وضعیت فعلی اقتصاد گردشگری مذهبی در عراق را توصیف نماید و ماهیت مشارکت واقعی آن در اقتصاد ملی این کشور را تبیین کند. هم‌چنین به رصد تحرک متقابل بین دو عنصر؛ عرضه‌ی گردشگری مذهبی و تقاضای آن، و نیز ارزیابی گردشگری مذهبی در مناطق پر بازدید این سبک رو به رشد گردشگری می‌پردازد. این پژوهش؛ از پرداختن به مهم‌ترین موانع و شاخص‌هایی که سد راه دستیابی به یک آغاز بهینه برای بخش گردشگری مذهبی می‌گردند، غافل نمانده است. مسائلی که مانع از رسیدن به بالاترین سطح از امکان سنجش اقتصادی تولید ناخالص ملی و بودجه عمومی در عراق می‌شوند.

Abstract:

This study attempts to characterize the current climate of religious tourism economies in Iraq, and to determine their actual contribution to the country's national economy, as well as to monitor and evaluate the mutual mobility between supply and demand in this growing sector. The study did not overlook reference to the key obstacles to a successful religious tourism sector, and then to achieve the greatest economic feasibility leading to enhancing the national product and the public budget in Iraq.

مقدمه

گردشگری مذهبی اخیرا به عنوان یک الگوی اقتصادی بسیار سودمند در بودجه‌ی کشورها و جوامع ظهور یافته است. گردشگری مذهبی به مسئله‌ی در خور توجه رسمی و اجتماعی تبدیل شده است؛ تا حدی که دیگر کشوری نیست که جاذبه‌ای مذهبی نداشته باشد و سیستم گردشگری عمومی آن را تقویت نکند و در راستای حمایت از اقتصاد ملی نباشد^۱.

بخش گردشگری عمومی در کشورهای اروپایی از جمله بخش گردشگری مذهبی، نسبت بزرگی از مشارکت در تولید ناخالص داخلی را تشکیل می‌دهد. این نسبت به ۱۲/۴ درصد می‌رسد و در مقابل نسبتی کمتر و تنها برابر با ۹/۵ درصد در کشورهای خاورمیانه قرار دارد^۲.

از نقطه نظر درک اهمیت حیاتی امکان‌سنجی و توجیه اقتصادی گردشگری مذهبی در عراق، این پژوهش در جهت آگاهی از وضعیت کنونی اقتصاد این بخش حیاتی، و شکل دادن به چشم‌اندازی منسجم و یکپارچه برای آینده‌ی آن می‌کوشد. این تلاش و کوشش، از ایمان به اهمیت این بخش نشأت می‌گیرد؛ از آن جهت که از بخش‌های اقتصادی موازی و جایگزین نفت در کشوری مانند عراق به حساب می‌آید. هم‌چنین این تلاش از حیث احساس نیاز به حرکت رو به جلو، در تعیین اولویت‌های برنامه‌ریزی اقتصادی و کشف منابع مالی با قابلیت انعطاف‌پذیری بیشتر و دارای امکان‌سنجی سریع‌تر از لحاظ توانایی افزایش بودجه‌ی دولت عراق ناشی می‌شود.

در ابتدا لازم است به این مسئله اشاره کنیم؛ این پژوهش به روش توصیفی استناد دارد و

۱. گردشگری مذهبی به دلیل ارتباط عمیق آن با جنبه‌های معنوی و مراسم مذهبی توده‌های مردمی وسیعی از پیروان ادیان و مذاهب مختلف، و نیز بهره‌برداری اقتصادی از این جنبه‌ها به عنوان عوامل جذب گردشگران و توسعه‌ی اقتصادی در سطح رسمی، به این جایگاه دست یافت.

۲. رجوع شود به: جعفر طالب احمد زینب علی داشور، گردشگری مذهبی و تاثیر آن بر درآمد ملی عراق، مجله‌ی علوم اقتصادی و اداری الکوت، بخش اول ۲۰۱۲، انتشارات دانشگاه واسط، ص: ۲۳، قابل دسترسی در: (با اندکی تغییر)

این روش بر اساس بررسی مهمترین جنبه‌ی بخش گردشگری مذهبی در عراق است. هم‌چنین بر اهداف عمومی و خصوصی آن تمرکز دارد که در آزاد کردن گردشگری مذهبی، از محدودیت‌ها و قید و بندهای آن نمود می‌یابد و مشارکت مستقیم و غیرمستقیم آن را در بهبود اقتصاد ملی عراق متوقف ساخته است.

فرضیه‌ها، مشکلات و پیچیدگی‌های این پژوهش، به طور خلاصه عبارتند از:

- تقارن رونق گردشگری عمومی و مذهبی خصوصی در عراق با نتایج اقتصادی ضعیف، پرسش‌های حیرت‌آوری را با خود به همراه دارد که لازم است پاسخ‌های قانع‌کننده‌ای را برای آنها بیابیم.
- عوامل اقتصادی تعیین‌کننده‌ی الگوی گردشگری مذهبی در عراق، در بخش گردشگری عمومی کشور عجین شده است. این امر بدین معناست که به سختی می‌توان به‌طور دقیق میان شاخص‌های اقتصادی این بخش از یک سو، و دیگر شاخص‌های مشابه برای سایر بخش‌های ناهمگن گردشگری را از یکدیگر متمایز ساخت.
- این پژوهش در برابر آزمونی دشوار جهت به دست آوردن آمار و داده‌هایی قرار دارد که باید تهیه و تکمیل شوند.

در خصوص ساختار این پژوهش؛ باید گفت که افزون بر مقدمه، شامل سه مبحث است که نخستین مبحث آن تحت عنوان: «عناصر گردشگری مذهبی در عراق» است و در آن اشاراتی وجود دارد که بر اصالت گردشگری مذهبی در عراق و آنچه از ریشه‌ها، عناصر و اجزای ایده‌آل در بر دارد، متمرکز است که هدف از آن، تحقق یک رنسانس اقتصادی و کیفی در عراق است. مبحث دوم، عنوان: «اقتصاد کنونی گردشگری مذهبی در عراق» را به خود گرفته است که در

آن به توصیف ماهیت مشارکت اقتصادی و مالی گردشگری مذهبی در حال حاضر و با توجه به داده‌ها و شاخص‌های موجود پرداخته شده است. بعد از آن به مبحث سوم و پایانی این پژوهش می‌رسیم که «آینده‌ی گردشگری مذهبی در عراق» نام دارد و در آن نگاهی آینده‌نگر در خصوص وضعیت آینده‌ی گردشگری مذهبی در پرتو یافته‌های این پژوهش از داده‌های مثبت و دیگر مشکلات منفی وجود دارد که وضع موجود، به آنها عینیت بخشیده است.

مبحث نخست

عناصر گردشگری مذهبی در عراق

به‌رغم تازگی اصطلاح گردشگری مذهبی در چارچوب اشتغال رسمی اقتصادی در عراق؛ با این وجود کاربرد عملی مفهوم این اصطلاح از زمان‌های دور به عنوان یک واقعیت در خاک این کشور تجسم یافته است، و عراق به لحاظ دیدگاه مذهبی یکی از کشورهای توریستی پیشگام به شمار می‌رود. این کشور با توجه به پیشینه‌ی تمدن باستان آن، که به بیش از هفت هزار سال می‌رسد، مناطق و استان‌هایش به طور کلی از مزیت جاذبه‌های گردشگری و جاذبه‌های مذهبی خاص برخوردار است.

عناصر گردشگری مذهبی در عراق را می‌توان به شش بخش تقسیم کرد که عبارتند از: عناصر تاریخی، عناصر فیزیکی، عناصر معنوی، عناصر مکانی، عناصر زمانی و عناصر کیفی. که می‌توان آنها را به ترتیب زیر شرح داد:

نخست: عناصر تاریخی

مجموعه‌ای از شاخص‌هایی است که بر ادامه‌ی روند گردشگری مذهبی در عراق نزد نسل‌ها و طی دوران‌های مختلف دلالت دارد، و می‌توان آنها را در موارد زیر رصد کرد:

■ عراق دارای یک میراث گردشگری و مذهبی باستانی است که پیشینه‌ی آن به هزاره‌ی هفتم پیش از میلاد برمی‌گردد. تمدن‌های مختلفی هم‌چون سومر، بابل و آشور، و پس از آن رومی‌ها، یونانیان، ایرانیان، مسلمانان و دیگر تمدن‌ها در این سرزمین حضور داشته‌اند که نخستین بذر گردشگری خودجوش و مذهبی به همراه آن متبلور شد و حس افتخار به آثار باستانی در کنار آن ظهور یافت.^۳

■ شهرها و مناطق عراق در قرون پیش از میلاد با تاریخ پیامبران و رسولان مرتبط بود. تا جایی که به عنوان پایتخت مذهبی بسیاری از تمدن‌ها به‌شمار می‌رفت، به عنوان مثال: شهر باستانی اور در جنوب عراق با تولد حضرت ابراهیم در دوران مربوط به ۱۷۰۰ تا ۲۰۰۰ سال پیش از میلاد ارتباط پیدا کرد و با معابد خدایان در افسانه‌های سومری باستان که در آن زمان با نام (زیگورات) شناخته می‌شد شهرت یافت. کما این‌که؛ شهر باستانی نیپور یا نِئُر در جنوب بغداد، در حکم پایتخت دینی سومریان و بابلیان بود. این امر بر عمق مذهبی جاذبه‌های گردشگری مذهبی عراق از عصور کهن دلالت دارد.^۴

■ قانون حمورابی در عراق باستان به‌شکلی منحصر به فرد، با نشانه‌های اولیه و پیشگامانه از سازمان دادن به صنعت گردشگری همراه بود، از جمله به عنوان مثال؛ اعمال مالیات ویژه بر بازدیدکنندگان و مسافرانی بود که پا به شهر بابل می‌گذاشتند. دوران سلطنتی در عراق شاهد ظهور اولین ساختار اداری تخصصی در زمینه‌ی گردشگری بود. در آن زمان اولین اداره‌ی گردشگری عراق تاسیس شد و احمد شوقی الحسینی، نخستین فرد عراقی بود که

۳. رجوع شود به: رفاه قاسم الامامی، توسعه‌ی گردشگری در عراق و ارتباط آن با توسعه‌ی اقتصادی، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، ارائه شده به بخش اقتصاد، دانشکده‌ی مدیریت و اقتصاد / آکادمی عربی در دانشگاه، ۲۰۱۳، ص: ۲۹، و بعد از آن، فایل پژوهش روی لینک زیر قابل دسترسی است: <http://www.rooad.net> (با اقتباس).

۴. رجوع شود به گزارش الجزیره نت تحت عنوان (مهمترین بناها و آثار باستانی عراق)، به تاریخ ۲۰۰۸/۱/۳۱، تاریخ بازدید از این سایت و بقیه سایت های زیر ۲۰۱۸/۸/۱۵، قابل دسترسی در لینک زیر: (با اقتباس).

<http://www.aljazeera.net>

تصدی پست مدیریت آن را بر عهده گرفت.^۵

■ با وجود بسیاری از دشواری‌ها و بحران‌های سیاسی، اقتصادی و نظامی که عراق آنها را در دوران معاصر تجربه کرد، و با توجه به این که بخش گردشگری عراق با تمام ساختارها و ابعاد کیفی آن در معرض بی‌توجهی و عقب‌نشینی قرار گرفت، با این وجود؛ تلاش‌ها برای تقویت چهره‌ی فرهنگ و تمدن، گردشگری و مذهبی عراق - با وجود اختلاف و فاصله - به لحاظ تاریخی قطع نشده است. تا جایی که دوره‌ی زمانی پس از دهه‌ی ۱۹۴۰ میلادی و تا پس از هزاره‌ی دوم، شاهد تشکیل برخی از سازمان‌های اداری در زمینه‌ی گردشگری در عراق و از جمله گردشگری مذهبی بود؛ «مدیریت فعالیت‌های گردشگری از سال ۱۹۴۰، تا سال ۱۹۵۶، تحت نظارت کمیته‌ی اقامتگاه‌های تفریحی عراق قرار داشت، سپس اداری اقامتگاه‌های تفریحی و گردشگری در دهه‌ی ۱۹۷۰، تاسیس شد. در حالی که سازمان عمومی گردشگری و اداری کل گردشگری در اواخر دهه‌ی ۱۹۸۰ تاسیس شدند. مجمع عمومی گردشگری در سال ۱۹۹۶ تاسیس شد و پنج سال بعد به وزارت فرهنگ عراق الحاق گردید»^۶، این تلاش‌ها اخیراً به «تشکیل نخستین وزارتخانه‌ی گردشگری و آثار باستانی در تاریخ عراق، در ۲۰ اکتبر ۲۰۰۵، منجر شده است، این کار بر اساس اصولی انجام گرفت که توسط قانون اساسی به تصویب رسیده است و در رأس آنها اتکا بر بازار آزاد در مدیریت و هدایت اقتصاد به طور کلی و اقتصاد گردشگری و مذهبی به طور خاص قرار دارد»^۷.

۵. رجوع شود به: رفاه قاسم الامامی، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۳۰ (با اقتباس).

۶. رجوع شود به: سحر کریم کاطع، دیدگاه راهبردی بخش گردشگری در عراق، دانشکده‌ی مدیریت و اقتصاد، دانشگاه قادسیه، ۲۰۱۴، ص ۱۴، قابل دسترسی در لینک زیر: (با اقتباس).

<http://qu.edu.iq/repository/wp-content/uploads/>

۷. رجوع شود به: رفاه قاسم الامامی، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۹۱ (با اقتباس).

دوم: عناصر فیزیکی

در این‌جا منظور از عناصر فیزیکی، به تمام بناهای مذهبی اطلاق می‌شود که در سرزمین عراق وجود دارند، که به عنوان (کشور زیارتگاه‌های مذهبی و اماکن مقدس) شهرت دارد؛ کشوری که زیارتگاه‌ها، امامزاده‌ها و آرامگاه‌های پیامبران، اولیای الهی و قدیسین، و هم‌چنین کلیساها، صومعه‌ها و معابد مختلف در کوی‌ساران و گوشه و کنار آن گسترش یافته است. به ویژه در مناطق شمال، مرکز و جنوب، آن‌جا که آثار و جاذبه‌های گردشگری مذهبی برای همه‌ی مذاهب و ادیان و نه تنها مسلمانان تجلی می‌یابد، و به شرح زیر است:

■ **زیارتگاه‌های اسلامی:** عراق در سطح آثار تاریخی و بناهای اسلامی، بالاترین نسبت از زیارتگاه‌های مذهبی مقدس مسلمانان را در اختیار دارد، که خود به تنهایی «در حدود ۹۰ درصد از زیارتگاه‌های مربوط به پیامبران و اولیای الهی در جهان عرب را تشکیل می‌دهد»^۸ و روی نقشه‌ی گردشگری این کشور قرار دارند و شامل «بیش از ۶۵۰۰ بنای تاریخی، مذهبی و رفاهی است»^۹، به علاوه‌ی؛ تمایز استان‌های عراق در دارا بودن «شش گنبد طلا از مجموع هفت گنبد طلا در جهان اسلام»^{۱۰}.

■ **اماکن مذهبی مسیحیان:** در عراق تعداد زیادی کلیسا وجود دارد و در این پژوهش، کار آمارگیری بیش از ۱۵۰ کلیسا در تنها دوازده استان از مجموع هجده استان عراق انجام

۸. رجوع شود به: رفاه قاسم الامامی، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۱۶.

۹. رجوع شود به: قاسم جبار خلف، کریم سالم حسین، توسعه‌ی بخش گردشگری در عراق.. عناصر.. چالش‌ها.. نیازها، مجله‌ی مدیریت و علوم اقتصادی قادیسیه، جلد ۱۸، شماره‌ی ۱، برای سال ۲۰۱۶، ص: ۱۴۶، قابل دسترسی در: <https://www.iasj.net>

۱۰. رجوع شود به: دنیا طارق احمد، یسری محمد حسین، اهمیت اقتصادی گردشگری مذهبی در استان‌های کرپلا و نجف، مجله‌ی جامع علوم اقتصادی دانشکده‌ی بغداد، شماره‌ی سی و پنجم، ۲۰۱۳، ص: ۹۸، قابل دسترسی در: <https://www.iasj.net>

(هفت گنبد طلا عبارتند از: گنبد امام موسی کاظم و امام جواد (ع) در بغداد، و دو گنبد امام حسن عسکری و امام هادی (ع) در سامرا، و گنبد امام علی (ع) در نجف، و دو گنبد امام حسین (ع) و حضرت ابوالفضل العباس در کرپلا).

گرفت که ۷۵ کلیسا در بغداد، ۳۰ کلیسا در نینوا، ۱۶ کلیسا در بصره، و ۱۳ کلیسا هم در دهوک قرار دارند. شکی نیست که کلیساهای دیگری نیز در تمام استان‌های عراق وجود دارد. این امر با واقعیت حضور مسیحیان در عراق هم‌خوانی دارد؛ تا جایی که «مسیحیت - پس از اسلام - دومین دین بزرگ از نظر تعداد پیروان در عراق به شمار می‌رود و در قانون اساسی عراق به رسمیت شناخته شده است. قانون اساسی عراق، چهارده فرقه‌ی مسیحی را به رسمیت شناخته است که پیروان آنها در نواحی مختلف آن سکونت دارند»^{۱۱}.

■ **اماکن مذهبی یهودیان:** عراق دارای تعداد زیادی از زیارتگاه‌ها و اماکن مذهبی مختص جامعه یهودیان است، از جمله به عنوان مثال: بازار هدایا و سوغات یهودی، آرامگاه ذوالکفل (حزقیال) که بین شهرهای نجف و بغداد واقع است، آرامگاه سه تن از پیامبران یهود به نام‌های: دانیال، حنین، و عزیر در قلعه‌ی کرکوک، معبد تورات در منطقه‌ی العشار از توابع بصره، و همچنین سایر جاذبه‌های گردشگری مذهبی و زیارتگاه‌هایی که جامعه‌ی یهودیان از سراسر نقاط جهان برای زیارت آنها به عراق سفر می‌کنند^{۱۲}.

سوم: عناصر معنوی

به عناصری اطلاق می‌شود؛ که در مجموعه‌ای از ویژگی‌های متمایز مرتبط با آنچه عراق از آثار باستانی و زیارتگاه‌های مختص گردشگری، در مقایسه با سایر الگوهای گردشگری در اختیار دارد، نمود می‌یابد. این امر بدان معناست که عراق در قلب زائران و بازدیدکنندگان اماکن مذهبی، دارای جایگاه و عناصری ذاتی و اجتناب‌ناپذیر است. این ویژگی‌ها عبارتند از:

۱۱. رجوع شود به گزارش روزنامه‌ی الشرق الاوسط از لندن تحت عنوان (حضور مسیحیان در عراق و چهره‌های بارز آنها)، در تاریخ ۱۷ مارس ۲۰۱۷، شماره‌ی ۱۴۳۵۴، قابل دسترسی در: <https://aawsat.com>، به همراه جستجوی عنوان مذکور، همچنین رجوع شود به دایره المعارف (عراقبیدیا <http://wikiraq.org>، کلیساهای عراق).

۱۲. رجوع شود به: رفاه قاسم الامامی، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۳۷ (با اقتباس).

- تمایل مذهبی گردشگران برای گردشگری مذهبی از عمق روح آنها منبعث می‌شود و فقط یک تمایل به سرگرمی، لذت و یا هیجان نیست.
- پیوند زیارت‌های مذهبی با حاجت‌های ضروری زائران؛ مانند تمایل به شفای جسمی و روحی روانی، محقق شدن آمال و آرزوها و حاجت روا شدن و ادای نذورات، همه‌ی این‌ها؛ انگیزه‌هایی اساسی برای زیارت هستند و نه ثانویه، از آن‌گونه که در انواع دیگر گردشگری اتفاق می‌افتد.
- عدم ارتباط و وابستگی گردشگری مذهبی به فصول گردشگری و شرایط ایده‌آل جذب گردشگران، که باید برای ارائه‌ی خدمات گردشگری عمومی فراهم شوند. زیرا مسائل مربوط به سفر، ذهن گردشگر مذهبی را به خود مشغول نمی‌سازد و الزامات ایمنی و خدمات متمایز نمی‌تواند میان او و انجام سفر زیارتی مانع ایجاد کند؛ «چراکه او از همه موانع و مرزها عبور می‌کند و با روحیه‌ی ایثار و فداکاری برای گرفتن ضریح و بوسیدن آن و توسل جستن به ائمه‌ی اطهار و اولیای الهی گام برمی‌دارد»^{۱۳}.

چهارم: عناصر مکانی

در این‌جا منظور ما از عناصر مکانی، ویژگی‌های مربوط به فضاهایی است که بناهای مذهبی عراق را با وجود تفاوت‌ها در تنوع و وابستگی، متمایز می‌سازند و می‌توان مهم‌ترین آنها را به شرح زیر خلاصه کرد:

- پراکندگی مکانی حمایت‌کننده از فعالیت‌های صنعت گردشگری مذهبی و گردشگری

۱۳. رجوع شود به: صلاح داود سلمان، عبد الستار عبود کاظم، تاثیر زیارتگاه‌های مذهبی بر رشد گردشگری مذهبی (شهر بغداد به عنوان نمونه)، مجله‌ی العمید، سال ششم، جلد ششم، شماره‌ی ۲۲، ۲۰۱۷، ص: ۱۵۲، قابل دسترسی در لینک زیر: <http://alameed.alameedcenter.iq>

عمومی در کشور؛ این عنصر، موقعیت جغرافیایی و مکانی نقشه‌ی زیارتگاه‌های مقدس عراق را برای یک محیط اقتصادی امیدبخش و اشتغال‌زا مهیا می‌کند.

— توانایی زیارتگاه‌های مذهبی در ایجاد تغییر مثبت در جنبه‌ی اقتصادی، توریستی و فرهنگی واقعیت عمرانی نقاط شهری و مناطقی که در آنها قرار دارند. بهترین مثال برای این موضوع حرم مطهر کاظمین در بغداد است، که به مثابه‌ی نخستین بذر فعالیت ساخت‌وساز شهری، اقتصادی و خدمات گردشگری در حال توسعه، در منطقه‌ی کاظمیه است^{۱۴}.

پنجم: عناصر زمانی

منظور از این عناصر، در این‌جا خروج‌الگوی گردشگری مذهبی از چارچوب تقویم زمانی فصل‌های گردشگری معمول است؛ بدین معنی که زیارت‌های مذهبی در عراق دارای فصلی بلند و ممتد است، بلکه می‌توان گفت که فصلی دائمی است و می‌توان آن را در موارد زیر به عینه لمس کرد:

— فراوانی تعداد مناسبت‌ها و زیارت‌های مذهبی ثابت در طول سال در عراق، که از ابتدای سال هجری در اول محرم آغاز می‌شوند و تا ۱۸ ذیحجه ادامه می‌یابند؛ که مصادف با عید سعید غدیر است و با بزرگداشت مناسبت‌های متعدد استمرار می‌یابند و نزدیک به سی مناسبت سالیانه است^{۱۵}.

— عدم توقف سفرهای زیارتی زائران سنتی به زیارتگاه‌ها و عتبات عالیات در عراق در طول سال، و بر خلاف فصول و زمان‌بندی سفرهای زیارتی که قبلاً به آنها اشاره شد. این امر به

۱۴. رجوع شود به: تاثیر زیارتگاه‌های مذهبی بر رشد گردشگری مذهبی، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۱۵ (با اقتباس).

۱۵. رجوع شود به: اهمیت اقتصادی گردشگری مذهبی در استان‌های کربلا و نجف، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۷ (با اقتباس).

معنای آن است که عراق عامل عدم محدودیت زمانی برای بازدید از بناهای مذهبی و تداوم سفرهای زیارتی را داراست به گونه‌ای که این سفرهای زیارتی «به طور مستمر و خارج از محدودیت‌های زمانی انجام می‌گیرد»^{۱۶}.

ششم: عناصر کیفی

این عناصر با تفاوت ماهیت مناسب‌های دینی مرتبط با زیارتگاه‌ها، مراقد و اماکن مقدسه با دو مناسبت حج تمتع و عمره ارتباط دارد؛ از آن جهت که این دو مناسبت مختص عموم مسلمانان جهان است و این تفاوت به دو بخش تقسیم می‌شود:

● **تفاوت کیفی:** این تفاوت در امکان گشودن درهای مناسب‌های مذهبی به روی غیرمسلمانان نمود می‌یابد، به گونه‌ای که مجاز هستند تا به زیارت و شرکت در مراسم مذهبی، از هر دو جنبه‌ی معنوی و جسمی آن، و صرف نظر از اختلاف ادیان و جهت‌گیری‌های متفاوت آنها اقدام کنند، در حالی که این امر نمی‌تواند در مراسم حج تمتع و عمره حاصل شود.^{۱۷}

● **تفاوت کمی:** این تفاوت؛ در نتیجه‌ی تفاوت کیفی حاصل می‌شود که پیش از این، به آن اشاره شد؛ به این شکل که تعداد زائرانی که در مناسب‌های مذهبی در عراق شرکت می‌کنند بسیار بالاست و چندین برابر آمار حجاجی است که برای ادای مناسک حج تمتع و یا عمره رهسپار مکه و مدینه می‌شوند. به عنوان مثال: «زیارت اربعین در کربلای معلی بالاترین تعداد مسلمانان را در یک مکان و به طور هم‌زمان گرد هم می‌آورد که آمار آنها

۱۶. همان منبع قبلی، ص: ۷.

۱۷. رجوع شود به: غیث التیمی، زیارت اربعین.. سرمایه‌گذاری در مراسم حج، وبسایت الصدی نت، در ۱ نوامبر ۲۰۱۷، قابل دسترسی در: <http://elsada.net/64098/> (با اقتباس).

ممکن است به بیست میلیون زائر هم برسد»^{۱۸}.

با نگاهی موشکافانه به عناصر گردشگری مذهبی که در بالا به آنها اشاره شد، درمی‌یابیم که این عناصر بر موارد زیر تأکید دارند:

1. توان جاذبه‌های گردشگری مذهبی در عراق برای ایجاد و توسعه فعالیت‌های اقتصادی، تجاری و خدماتی، و کمک به تشکیل جوامع شهری جدید و توسعه‌پذیر.
2. انعطاف‌پذیری گردشگری مذهبی عراق از نظر کمی و کیفی، در مقایسه با دیگر الگوهای گردشگری. این امر با اعتبار و ظرفیت‌های آن ارتباط دارد تا در جایگاه نخست احیا و بهینه‌سازی وضعیت گردشگری عمومی عراق از لحاظ اقتصادی، تمدن و اجتماعی قرار گیرد.
3. تنوع و غنای جغرافیای گردشگری مذهبی در عراق و گشایش درهای آن به روی هماهنگی و توسعه بیشتر، و نیز پایداری فعالیت‌ها و رویدادهای آن، جامعیت جذب مردمی و توده‌ای آن، و ثروت و سرمایه‌های مستقلی که در اختیار دارد.

مبحث دوم

اقتصاد کنونی گردشگری مذهبی در عراق

شکی نیست؛ آنچه عراق از غنای گسترده در جاذبه‌های گردشگری مذهبی و زیرشاخه‌ها و موقعیت مکانی آنها در تملک خود دارد، بر پیشینه‌ای باستانی با ریشه‌هایی تاریخی و حجم عظیمی از بناهای تاریخی نادر اتکا دارد که دست‌یابی به کمک‌های اقتصادی و بازدهی مالی بی‌سابقه‌ای را در تاریخ ملت‌ها و کشورها فراهم می‌کند. به شرط آن که این ظرفیت‌ها به نحو احسن مورد استفاده و بهره‌برداری قرار گیرند و از بهترین ابزارها، برای محقق ساختن مکانیسم‌های

۱۸. همان (با اندکی اقتباس).

اداری تضمین‌کننده‌ی تحقق این مهم استفاده شود.

می‌توان ویژگی‌های داده‌های اقتصادی کنونی بخش گردشگری مذهبی در عراق را از طریق موارد مربوط به عرضه‌ی اولیه که به شرح زیر آمده است، شناخت:

نخست؛ میزان مشارکت مالی گردشگری مذهبی:

به منظور توصیف وضعیت اقتصادی بخش گردشگری مذهبی در عراق، و اطلاع دقیق از میزان مشارکت آن در تولید ناخالص داخلی (GDP) و تولید ناخالص ملی (GNP)، لازم است به اطلاعاتی رسمی و مورد اعتماد استناد شود که بتواند میان مشارکت بخش گردشگری عراق در دو نوع تولیدی که در بالا به آنها اشاره شد، در مقایسه با سایر بخش‌های اقتصادی از یک سو، و مشارکت بخش گردشگری مذهبی در درآمد کلی بخش گردشگری به طور عام در مقایسه با سایر انواع گردشگری‌ها از سوی دیگر، جداسازی و تفکیک دیجیتال و آماری اعمال کند. اما این پژوهش با دو مشکل عمده برخورد کرده است:

■ **نخست:** کم‌یابی داده‌ها و آمار رسمی منتشر شده توسط عراق در خصوص صنعت بخش گردشگری به شکل عام و گردشگری مذهبی به شکل خاص. این امر بر ادامه‌ی وضعیت غفلت و بی‌توجهی سازمانی در داخل عراق نسبت به بخش گردشگری با تمام الگوهای آن و از جمله الگوی گردشگری مذهبی دلالت دارد^{۱۹}.

■ **دوم:** وجود شکاف گسترده بین میزان اعلام شده دسترسی به توریسم در عراق از طریق زیارتگاه‌ها و مناسبت‌های گردشگری مذهبی از یک سو و میزان بازده اقتصادی در برخی از شاخص‌های رسمی گردشگری به عنوان یک نتیجه برای این دسترسی از سوی دیگر،

۱۹. برنامه‌های توسعه‌ی ملی عراق، و اخیراً طرح توسعه ملی ۲۰۲۲/۲۰۱۸، تنها شامل اشارات مختصر و آمار بسیار کمی در خصوص حجم و ماهیت مشارکت بخش گردشگری مذهبی در اقتصاد ملی دولت عراق بوده است (به سند برنامه بر روی لینک زیر رجوع شود: <https://mop.gov.iq>).

پژوهشگر را در سردرگمی همسان‌سازی آمار و شاخص‌ها قرار می‌دهد که این امر در نتیجه‌ی کم‌یابی آنها و عدم فراهم شدن آمار قطعی و مورد اعتماد است.^{۲۰}

با نگاهی دقیق، درمی‌یابیم که عراق اخیراً اهمیت بخش گردشگری را به عنوان یک بخش حیاتی شناخته است، که می‌تواند به طور مؤثر در اقتصاد ملی مشارکت کند. اما این شناخت هنوز هم از لحاظ رسمی و عملی، تنها در حد یک دیدگاه نظری است و هنوز به صورت یک رویکرد اقتصادی دقیق و چشم‌گیر متبلور نشده است. این امر؛ یک نتیجه‌ی طبیعی از «تداوم کارایی پایین عمل‌کرد سازمانی و استمرار ناکامی در اقناع دولت برای پیروی از منطق محاسبه‌ی اقتصادی صحیح است»^{۲۱}. با این وجود، برخی از شاخص‌های مثبت را داریم که نمی‌توان آنها را در عمل‌کرد اخیر گردشگری عراق در خصوص گردشگری مذهبی و سفرهای زیارتی نادیده گرفت که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

- رتبه‌بندی عراق در میان بهترین کشورهای اسلامی از نظر عمل‌کرد گردشگری در سال ۲۰۱۵، و قرار گرفتن آن در میان ده کشور برتری که درآمد گردشگری بین‌المللی در کشورهای سازمان همکاری‌های اسلامی در آنها متمرکز است. این درآمدها به رقمی بالغ بر ۱۲۱/۹ میلیارد دلار برای مجموع این کشورها و با نسبتی معادل ۸۷/۵ درصد از کل درآمد گردشگری در کشورهای عضو این سازمان و براساس برآوردهای همان سال می‌رسد، که این امر اتهام پایین آمدن شاخص گردشگری در عراق را نفی می‌کند و بر خلاف این موضوع تأکید دارد.^{۲۲}

۲۰. شاخص‌های گردشگری مذهبی در هر سال و هر مناسبتی، اغلب به آمار و ارقام بزرگی از زائران و بازدیدکنندگان از اماکن مقدس می‌پردازد اما بازدهی اقتصادی ملموسی روی زمین واقعیت وجود ندارد که با اعداد و ارقامی که در پژوهش‌ها، مطالعات و رسانه‌های دولتی و خصوصی ذکر می‌شوند، تناسب داشته باشد، این امر بعداً در سطرهای این پژوهش روشن خواهد شد.

۲۱. رجوع شود به: سند برنامه‌ی توسعه‌ی ملی ۲۰۱۸/۲۰۲۲، وزارت برنامه‌ریزی عراق، ص: ۱۷، قابل دسترسی در: <https://mop.gov.iq> (با اندکی اقتباس)

۲۲. رجوع شود به: گزارش گردشگری بین‌المللی در کشورهای عضو سازمان همکاری‌های اسلامی: چشم‌اندازها و چالش‌های ۲۰۱۷، منتشر شده توسط مرکز مطالعات آماری و تحقیقات اقتصادی و اجتماعی کشورهای اسلامی (سیسریک)، ص: ۱۸، قابل دسترسی در:

http://www.sesric.org/downloads/TourismReport2017/ARA/InternationalTourismReport_AR_

- قرار گرفتن بخش گردشگری عراق به شکل عام و بخش گردشگری مذهبی به شکل خاص، در حلقه‌ی توجه و اهتمام برنامه‌های توسعه‌ی ملی عراق و در رأس آنها، برنامه‌ی توسعه‌ی ملی ۲۰۲۲/۲۰۱۸. بعد از آن که برنامه‌ی توسعه‌ی ملی (۲۰۱۰-۲۰۱۴) و دیگر برنامه‌های موازی با آن، پرده از ظرفیت‌های اقتصادی عظیمی برداشت که گردشگری مذهبی در این کشور، معطوف به آن است. برخی از نشانه‌های این ظرفیت‌ها را می‌توان در افزایش چشمگیر آمار زائران عتبات عالیات در سال ۲۰۱۰، و رسیدن تعداد آنان به یک و نیم میلیون نفر و نیز کسب درآمدی بالغ بر یک میلیارد دلار از عایدات گردشگری مذهبی دید.^{۲۳}

- برتری الگوی گردشگری مذهبی در مقایسه با سایر الگوهای گردشگری عراق، با توجه به شاخص‌های پژوهشی مدرن. این شاخص‌ها بر نقش مهم گردشگری مذهبی در پیشرفت اقتصادی شهرهای دارای جاذبه‌های توریستی تأکید دارند، و الگوی گردشگری مذهبی در میان سایر الگوهای گردشگری در عراق را در مرتبه‌ی نخست قرار می‌دهند «با نسبتی برابر با ۸۰ درصد، گردشگری فرهنگی و تاریخی با ۱۵ درصد بعد از آن قرار می‌گیرد و در آخر هم گردشگری تجاری با ۵ درصد در انتها قرار دارد»^{۲۴}.

- بر اساس آمارهای سال ۲۰۱۷، اقتصاد بخش گردشگری با صبغه‌ی مذهبی در عراق، نزد طبقه‌ی کارگر این کشور از اهمیت بالائی برخوردار است. به گونه‌ای که؛ کسب و کار نزدیک به ۵۴۴ هزار نفر با آن ارتباط دارد. این در حالی است که برآوردهای شورای جهانی گردشگری و سفر تأکید می‌کند که این بخش؛ ۳ درصد از تولید ناخالص داخلی را تشکیل

۲۳. رجوع شود به: سجاد قاسم، نقش اقتصادی بخش گردشگری در عراق، دانشکده مدیریت و اقتصاد، دانشگاه قادسیه، ۲۰۱۷ ص: ۱۲، قابل دسترسی در:

<http://qu.edu.iq/repository/wp> (با اندکی اقتباس).

۲۴. رجوع شود به: سجاد قاسم، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۱۰ (با اقتباس).

می‌دهد که با درآمدهایی امکان‌پذیر و قابل دسترس، مبلغ ۵ میلیارد دلار برآورد می‌شود.^{۲۵}

- نرخ رشد سالانه بخش‌های گردشگری- از جمله بخش گردشگری مذهبی- عراق، در سال‌های اخیر شاهد افزایش قابل توجهی بوده است. شاخص‌ها نشان‌دهنده‌ی رشد شتابزده‌ای در بخش گردشگری فرهنگی هستند. این امر به سود گردشگری دینی است، از آن جهت که گردشگری فرهنگی در بسیاری از موارد یکی از سرشاخه‌های گردشگری مذهبی به حساب می‌آید؛^{۲۶} آخرین شاخص‌ها بر افزایش نرخ رشد سالانه‌ی گردشگری مذهبی در سال‌های ۲۰۱۴، تا ۲۰۱۶ به میزان ۷/۸ درصد دلالت دارد. تعداد مسافرانی که به منظور انجام گردشگری مذهبی وارد خاک عراق شدند از ۹۰۴/۷ هزار زائر در سال ۲۰۱۴، به یک میلیون و پنجاه و دو هزار زائر در سال ۲۰۱۶، افزایش یافته است. این در حالی است که؛ نرخ رشد سالانه‌ی گردشگری فرهنگی به میزان ۷۰ درصد افزایش یافته است که دلیل آن افزایش شمار بازدیدکنندگانی است که برای این نوع گردشگری وارد عراق شده‌اند، و تعداد آنها از ۲۷ هزار گردشگر در سال ۲۰۱۴، به ۷۸ هزار گردشگر در سال ۲۰۱۶، افزایش یافته است. که با بالا رفتن حجم درآمدها با نسبتی برابر با ۳۲/۲ درصد و از ۲۱۸/۴ میلیون دینار عراقی در هر ماه در سال ۲۰۱۴، به ۲۸/۲۶ میلیون دینار در سال ۲۰۱۵، همراه بوده است.^{۲۷}

- توسعه و پیشرفت شاخص‌های زیرساخت‌ها، درآمدها، تعداد گردشگران و سایر شاخص‌های امکانات توریستی در شهرهای دارای جاذبه‌های گردشگری مذهبی و اماکن گردشگری پر بازدید، با توجه به آمار موجود برای سال‌های ۲۰۱۵ و ۲۰۱۶.

۲۵. رجوع شود به گزارش مرکز پژوهش‌ها و مطالعات استراتژیک روابط تحت عنوان (بحران گردشگری مذهبی در عراق به دلیل اعمال تحریم‌ها علیه ایران)، به نقل از روزنامه العرب چاپ لندن، در تاریخ ۲۰۱۸/۸/۱۶، قابل دسترسی در: <http://rawabetcenter.com> (با اقتباس).

۲۶. و هم‌چنین با در نظر گرفتن این واقعیت که فرهنگ مذهبی بخشی جدایی‌ناپذیر از علاقمندی‌های گردشگران فرهنگی خارجی است.

۲۷. رجوع شود به: سند برنامه‌ی توسعه‌ی ملی ۲۰۲۲/۲۰۱۸، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۳۸ (با اندکی اقتباس).

تعداد هتل‌ها و مجتمع‌های اقامتی:

نسبت امکانات گردشگری به میزان ۱۴/۵ درصد افزایش یافت که این افزایش از (۱۲۹۶) مورد امکانات گردشگری در سال ۲۰۱۵، به (۱۴۸۴) مورد در سال ۲۰۱۶، صورت گرفته است. استان کربلا، بالاترین درصد از این افزایش را با نسبتی برابر با ۴۴/۹ درصد به خود اختصاص داد، بعد از آن استان نجف با ۲۳/۲ درصد در رتبه‌ی دوم، سپس استان بغداد با ۲۲/۲ درصد در رتبه‌ی سوم، و استان بصره هم با نسبتی معادل ۴/۱ درصد در رتبه‌ی آخر قرار گرفت. لازم به ذکر است که اغلب این امکانات گردشگری و رفاهی با نسبت بزرگی برابر با ۹۹/۷ درصد در مالکیت بخش خصوصی قرار دارند^{۲۸}؛ و «تغییر قابل ملاحظه‌ای در امکانات گردشگری دولتی (جزایر و شهرهای توریستی) صورت نگرفت و تعداد آنها با توجه به آمار سال‌های ۲۰۱۵-۲۰۱۴، از دوازده مورد فراتر نرفت»^{۲۹}.

آمار مسافران و نفر شب اقامت:

تعداد مسافران از (۴۹۲۲) هزار نفر در سال ۲۰۱۵ به (۷۷۴۹) هزار مسافر و با نسبتی برابر با ۵۷/۴ درصد در سال ۲۰۱۶ افزایش یافته و استان کربلا، تحت تأثیر گردشگری مذهبی در مقایسه با سایر استان‌ها با نسبتی برابر با ۴۲/۶ درصد در صدر این افزایش قرار گرفت.

بعد از آن استان نجف با ۲۹/۷ درصد در رتبه‌ی دوم جای گرفت، سپس استان بغداد با ۲۲/۶ درصد در رتبه‌ی سوم، و استان بصره هم با نسبتی معادل ۲/۶ درصد در رتبه‌ی آخر قرار گرفت. و در ارتباط با این موضوع نیز، آمار نفر شب اقامت از (۱۴۲۹۴) هزار (تخت/روز) در سال ۲۰۱۵، به (۱۶۷۳۶) هزار (تخت/روز) در سال ۲۰۱۶، با نسبتی برابر با ۱۷/۱ درصد

۲۸. رجوع شود به: سند آمارگیری از هتل‌ها و اقامتگاه‌های گردشگری سال ۲۰۱۶، وزارت برنامه ریزی عراق، سازمان مرکزی آمار، ص: ۲، قابل دسترسی در: www.cosit.gov.iq

۲۹. رجوع شود به: سند برنامه‌ی توسعه‌ی ملی ۲۰۱۸، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۳۸.

افزایش یافت. با توجه به فضای شهرهای گردشگری مذهبی، استان کربلا از نظر آمار نفرشب اقامت نیز با نسبتی برابر با ۵۳/۰ درصد، گوی سبقت را از سایر استان‌ها ربود بعد از آن استان نجف با ۲۵/۱ درصد در رتبه‌ی دوم جای گرفت، سپس استان بغداد با ۱۵/۷ درصد در رتبه‌ی سوم، و استان کرکوک نیز با نسبتی معادل ۲/۶ درصد در رتبه‌ی چهارم و استان بصره هم با نسبتی معادل ۲/۵ درصد از مجموع کل نفرشب اقامت در رتبه‌ی آخر قرار گرفت.^{۳۰}

درآمدها و هزینه‌ها:

درآمد حاصل از صنعت گردشگری از (۴۱۷۱۹۹) میلیون دینار در سال ۲۰۱۵، به (۳۵۶۵۵۷) میلیون دینار و به میزان ۱۴/۵ درصد در سال ۲۰۱۶، کاهش یافت. استان کربلا بالاترین درصد از این درآمدها را با نسبتی برابر با ۴۸/۰ درصد به خود اختصاص داد، بعد از آن استان بغداد با ۲۴/۹ درصد سپس استان نجف با ۱۸/۵ درصد و در آخر؛ استان بصره با نسبتی معادل ۶/۵ درصد در رتبه‌ی آخر جا گرفت.

از سویی دیگر؛ هزینه‌های کل هم از (۹۹۹۷۵) میلیون دینار در سال ۲۰۱۵، به (۱۲۲۴۳۷) میلیون دینار و به میزان ۱۴/۵ درصد و به ترتیب استان‌ها در سال ۲۰۱۶، افزایش یافت. به طوری که استان کربلا از نظر میزان کل هزینه‌ها با نسبتی معادل ۴۹/۶ درصد در بالاترین رده قرار گرفت، بعد از آن استان بغداد با ۲۶/۹ درصد، سپس استان نجف با ۱۷/۷ درصد، و در نهایت؛ استان بصره با نسبتی معادل ۳/۷ درصد در رده‌ی آخر جا گرفت.^{۳۱}

در اینجا لازم به ذکر است که تعاملات تجاری مرتبط با فعالیت‌های گردشگری در عراق و از جمله گردشگری مذهبی، افزایشی را در درآمدهای مالی خود به ثبت رساند. به گونه‌ای

۳۰. رجوع شود به: سند آمارگیری از هتل‌ها و اقامتگاه‌های گردشگری سال ۲۰۱۶، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۲ (با اعمال اندکی تغییر در ساختار).

۳۱. همان منبع سابق، همان صفحه.

که از ۱۰/۴ میلیون دینار عراقی در روز در سال ۲۰۱۴، به ۱۷/۰۴۷ میلیون دینار در سال ۲۰۱۶، افزایش یافت^{۳۲}.

- رشد فعالیت‌های گردشگری در بخش‌های حمل و نقل، حمل و نقل هوایی و خدمات. بخش خدمات، از جمله بخش هتل‌ها و رستوران‌ها (چهره‌ی نشان‌دهنده فعالیت گردشگری)، بیشترین میزان سپرده‌های بانکی در عراق را به خود اختصاص داده است. این سپرده‌ها در سال ۲۰۱۰ به ۴۹/۸ درصد و در سال ۲۰۱۶ به ۳۹ درصد رسید. این امر بر اتکای گردشگری مذهبی در عراق، بر تضمین‌های مالی معتبر و پایدار که نمی‌توان آنها را از نظر مالی دست‌کم گرفت، دلالت دارد^{۳۳}. چه بسا؛ رشد قابل ملاحظه‌ای که در تعداد سفرهای گردشگری داخلی و خارجی حاصل شده است یکی از جنبه‌های این تضمین‌های پایدار باشد؛ چرا که تعداد مسافران هوایی با نسبتی برابر با ۱۶/۸ درصد و از ۵/۲۶ هزار نفر در سال ۲۰۱۳، به ۸/۲۸۰ هزار نفر در سال ۲۰۱۶، افزایش یافته است. هم‌چنین تعداد پروازها با نسبتی برابر با ۱۳/۹ درصد از (۵۵۲۶۲) پرواز در سال ۲۰۱۳، به (۸۱۶۳۵) پرواز در سال ۲۰۱۶، افزایش یافت. این در حالی است که بخش حمل‌ونقل گردشگری بین استان‌های عراق، رونق قابل توجهی را به ثبت رساند؛ به طوری که تعداد مسافران و زائران از ۱۲/۲ میلیون نفر در سال ۲۰۱۴، به ۱۹ میلیون نفر در سال ۲۰۱۵، افزایش یافت. این افزایش تعداد مسافران با افزایش میزان درآمدها از ۳۳/۹ میلیارد دینار در سال ۲۰۱۴، به ۳۴/۲ میلیارد دینار در سال ۲۰۱۵، همراه بود^{۳۴}.

به‌رغم وجود این شاخص‌های مثبت که در بالا به آنها اشاره شد؛ با این حال، واقعیت اقتصادی گردشگری مذهبی در عراق تأیید می‌کند که این شاخص‌ها با کُندی و آهسته پیش

۳۲. رجوع شود به: سند برنامه‌ی توسعه‌ی ملی ۲۰۱۸، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۳۸.

۳۳. منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۲۶-۲۷ (با اعمال اندکی تغییر).

۳۴. منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۳۳ (با اقتباس).

می‌روند و اهداف تعیین شده‌ی مربوطه و در رأس آنها، تأثیر مثبت روشن و تعریف شده در ساختار اقتصادی کشور، تحقق نیافته است.

اگر بخواهیم از مناسبت‌های مذهبی ثابتی که سالیانه برگزار می‌شوند و نزدیک به سی مناسبت هستند، صحبت کنیم، تعداد زائران در برخی از آنها از مرز یک میلیون نفر فراتر می‌رود، و در برخی دیگر هم تعداد زائران به ۸ میلیون نفر می‌رسد^{۳۵}. در حالی که کل هزینه‌های ماهانه‌ای که تنها صرف ۲۰۰ نفر از این چند میلیون زائر می‌شود؛ در مجموع به (۴۶/۳۰۰/۰۰۰) دینار عراقی (تقریباً ۳۸۵۸۳۳ دلار) می‌رسد^{۳۶}.

اگر بخواهیم درباره‌ی چنین برآوردهایی صحبت کنیم، در این صورت باید از بازدهی مالی بزرگی سخن بگوییم که از گردشگری مذهبی تحقق یافته است و حجم آن از درآمد رسمی اعلام شده، خیلی بیشتر است. این موضوع ما را در برابر پرسشی حیرت‌انگیز قرار می‌دهد: درآمدهای حاصل از گردشگری مذهبی در عراق به کجا می‌روند؟ برای پاسخ به این پرسش؛ لازم است به چندین دلیل عمده استناد کرد، که مهم‌ترین آنها به شرح زیر است:

- قرار گرفتن عراق در یکی از رتبه‌های بالای شاخص فساد، به گونه‌ای که درآمدهای مالی در تمامی بخش‌های اقتصادی، از جمله؛ بخش گردشگری مذهبی، مورد اختلاس و فساد قرار می‌گیرند^{۳۷}.

۳۵. به‌عنوان مثال، تعداد زائرانی که به زیارت حرم امام حسین (ع) مشرف می‌شوند، همه ساله تنها در شهر کربلا، به بیش از یک میلیون زائر می‌رسد، در حالی که در برخی از رویدادهای مذهبی خاص هم‌چون نیمه‌ی شعبان در همان شهر و شهرهای مشابه، رکورد بیش از ۸ میلیون زائر را رقم می‌زنند. رجوع شود به گزارش شبکه امام رضا علیه السلام، تحت عنوان: «نقش زیارتگاه‌ها در قیام ملت‌ها»، فاقد تاریخ، قابل دسترسی در: <https://www.imamreza.net>

۳۶. به قرائن این برآورد در پژوهشی با عنوان (تأثیر زیارتگاه‌های مذهبی بر رشد گردشگری مذهبی (شهر بغداد به عنوان نمونه) رجوع شود، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۱۶۷.

۳۷. بر اساس برآوردهای سازمان شفافیت بین المللی در ۲۰۱۷/۲۰۱۸، عراق در صدر لیست کشورهای دارای فساد بیشتر در جهان قرار دارد طوری که با ۱۸ امتیاز در مرتبه‌ی ۱۶۹ جای گرفته است. همراه با ونزوئلا، کره شمالی، گینه استوایی، گینه بیسائو، لیبی، سودان، یمن، افغانستان، سوریه، جنوب سودان و سومالی. رجوع شود به: <https://www.transparency.org>

• تداوم تسلط بخش نفت، و استیلای بخش خصوصی بر کل درآمدهای حاصل از گردشگری مذهبی در عراق؛ در حالی که در عوض آن، دولت بار دشواری‌های اقتصادی تأمین امنیت و سلامت جسمی و روانی زائران را به دوش می‌کشد. همچنین گردشگری مذهبی از الزامات و تعهدات قانون مالیات عراق معاف است، بنابراین؛ «دولت عراق هیچ‌گونه سودی از گردشگری، و به ویژه بخش گردشگری مذهبی، به دست نمی‌آورد»^{۳۸}، یا به قول معروف: «پرواضح است که صنعت گردشگری در سراسر جهان از گردشگران پول می‌گیرد، اما در عراق به جای این که از آنها چیزی بگیرد، در حق آنان فضل و بخشش می‌کند»^{۳۹}.

دوم: شاخص‌های منطقه‌ای:

زمانی که به تمام ویژگی‌های اقتصادی گردشگری مذهبی در عراق بنگریم و آنها را با ویژگی‌های همسان موجود در کشورهای همسایه منطقه‌ای مقایسه کنیم، در می‌یابیم که از لحاظ بازدهی مالی و تأثیر اقتصادی و البته به نفع کشورهای همسایه، تفاوت زیادی وجود دارد. با نگاه به ابعاد منطقه‌ای گردشگری از حیث مجموع، موارد زیر ملاحظه گردید:

• درآمدهای حاصل از گردشگری مذهبی در عراق را نمی‌توان به آسانی با همین درآمدها در کشورهای همسایه مقایسه کرد. در حالی که درآمدهای عراق در حالت مثبت و خوش‌بینانه بین یک تا پنج میلیارد دلار برآورد می‌شود، در می‌یابیم که درآمدهای عربستان سعودی در سال ۲۰۱۰، بالغ بر ۱۷/۶ میلیارد دلار بوده است^{۴۰}؛ و همچنان رو به افزایش گذاشت

۳۸. رجوع شود به مصاحبه‌ی عمر هشام، کارشناس مسائل اقتصادی با پایگاه خبرگزاری رسانه‌های عراق، قابل دسترسی در: <http://www.al-iraqnews.com>

۳۹. رجوع شود به: خانه‌ی حکمت عراق، روی لینک زیر: <http://www.baytalhikma.iq>.

۴۰. رجوع شود به: گردشگری مذهبی و تأثیر آن بر درآمد ملی عراق، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۶، به واسطه‌ی گزارش منتشر شده در روزنامه‌ی انگلیسی زبان گاردین در ۱۱/۱۰/۲۰۱۰، در سایت: www.hrmmakah.com.

تا در سال ۲۰۱۷، به مبلغ ۲۲/۸ میلیارد دلار برسد^{۴۱}، این در حالی است که درآمدهای ترکیه از گردشگری مذهبی و دیگر بخش‌های گردشگری در سال ۲۰۱۷، در حدود ۲۶ میلیارد دلار بوده است^{۴۲}.

- ایرانیانی که برای سفر زیارتی وارد خاک عراق می‌شوند بالاترین نسبت را در میان سایر زائران به خود اختصاص داده‌اند به طوری که این نسبت بجز در شرایط امنیتی، به ویژه پس از سال ۲۰۰۳، تقریباً همیشه ثابت باقی مانده است^{۴۳}. شاید این امر به این بستگی دارد که ایران براساس برآوردهای رسمی، دومین کشور بعد از ترکیه از نظر حجم مبادلات تجاری با عراق (۶/۷ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۷) است^{۴۴}. شکی نیست که افزایش سفرهای زیارتی از سوی زائران ایرانی در عراق به طور مثبت، تحت تأثیر رهایی گردشگری مذهبی عراق از محدودیت‌های سیاسی و نظارت‌هایی است که قبل از سال ۲۰۰۳، توسط رژیم وقت عراق علیه تمامی کاروان‌های زیارتی ایرانی (۳۰۰۰۰ زائر ایرانی در هفته) اعمال می‌شد. این اقدامات برغم درآمدهای بالایی که عاید این رژیم می‌شد، انجام می‌گرفت و در آن زمان نزدیک به ۱۰۵۰۰۰۰ دلار برآورد می‌شد^{۴۵}.

۴۱. رجوع شود به: الصاوی، عبدالحافظ، اقتصاد حج در عربستان سعودی: فرصت‌ها و چالش‌ها، گزارش موسسه‌ی مطالعات مصر، در تاریخ ۱۵ ژوئیه ۲۰۱۷، قابل دسترسی در: <https://eipss-eg.org>، به همراه جستجو با عنوان مذکور.

۴۲. رجوع شود به: سعید عبدالرازق، ترکیه قصد دارد ۳۶ میلیون گردشگر را در سال ۲۰۱۸، جذب کند، گزارش روزنامه الشرق الاوسط چاپ لندن، ۱۲ فوریه ۲۰۱۸، شماره‌ی ۱۴۳۲۱، قابل دسترسی در:

<https://aawsat.com/home/artic>

۴۳. پس از سال ۲۰۰۳، ورود تعداد زائران ایرانی به عراق به منظور گردشگری مذهبی افزایش یافت. نخستین رونق این افزایش طی سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۰۷، صورت گرفت، و تعداد زائران از ۸۸۰۸۵ به ۵۰۴۹۷۲ در سال ۲۰۰۷، و نیز به ۸۶۳۶۵۷ در سال ۲۰۰۸، افزایش یافت و افزایش تصاعدی این تعداد در سال‌های بعد ادامه پیدا کرد (رجوع شود به: اهمیت اقتصادی گردشگری مذهبی در استان‌های کربلا و نجف، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: ۱۱۶).

۴۴. رجوع شود به گزارش مرکز الروابط، منبعی که قبلاً ذکر شد (با اعمال اندکی تغییر).

۴۵. رجوع شود به گزارش روزنامه‌ی عراقی المدی، تحت عنوان (گردشگری در عراق .. گنجی غنی که مورد غفلت واقع شده است)، در روز پنج‌شنبه، ۲۶ مه ۲۰۰۵، شماره‌ی ۳۹۶ منتشر شد، قابل دسترسی در:

<http://almadapaper.net/sub>

مبحث سوم

آینده‌ی گردشگری مذهبی در عراق

پرواضح است که بخش‌های گردشگری در جهان به شکل سریع و خیره‌کننده‌ای در حال توسعه است، به ویژه با افزایش تعداد گردشگران «که تا سال ۲۰۳۰، به ۵ میلیارد گردشگر در سال خواهد رسید»^{۴۶}. به علاوه امکان‌سنجی و توجیه اقتصادی گردشگری مذهبی به شکل کلی و گردشگری اسلامی به شکل خاص، که هزینه‌های آن بر اساس یکی از گزارش‌های تخصصی، در سال ۲۰۱۵ «به بیش از ۱۴۵ میلیارد دلار رسیده بود»^{۴۷}. و با توجه به روند رو به رشد محیط گردشگری اسلامی، مستعد افزایش است. که در رأس آن گردشگری موجود میان کشورهای مسلمان (عراق یکی از این کشورها است) قرار دارد، که «تعداد گردشگرانی که از این کشورها بازدید کرده‌اند از ۶۰/۹ میلیون در سال ۲۰۱۱، به ۶۷/۷ میلیون در سال ۲۰۱۵، افزایش یافته است»^{۴۸}.

این پژوهش؛ با توجه به دقت نظر در وضعیت فعلی و اطلاعات جامع در زمینه‌ی گردشگری مذهبی در عراق، دریافته است که این الگوی گردشگری امیدبخش به سبب شرایط پیچیده‌ی اقتصادی و سیاسی در عراق، برای رسیدن زودهنگام به نتایج مطلوب، با دشواری‌هایی مواجه است، و این دشواری‌ها به‌رغم تمایل رسمی و مصرانه برای تنوع منابع درآمد، و همچنین افزایش علاقه‌مندی و توجه به بخش گردشگری به شکل عام، با این حال؛ سبب اخلاص در توسعه و پیشرفت مورد انتظار برای همه‌ی بخش‌های اقتصادی جایگزین نفت عراق و از جمله؛ این بخش

۴۶. به گزارش SPUTNIK ARABIC بر روی لینک زیر رجوع شود:
<https://arabic.sputniknews.com>

۴۷. همان منبع قبلی.

۴۸. رجوع شود به: گزارش گردشگری بین المللی در کشورهای عضو سازمان همکاری‌های اسلامی، منبعی که قبلاً ذکر شد، ص: VII.

حیاتی شده است. اگرچه این وضعیت در کوتاه مدت برای بخش گردشگری مذهبی حاصل خواهد شد؛ با این وجود، این پژوهش انتظار دارد در میان مدت و بلندمدت، تحولات اساسی و قابل توجهی در بخش گردشگری به شکل عام و بخش گردشگری مذهبی به شکل خاص، در عراق روی دهد. این چیزی است که برخی از شاخص‌های کیفی نوید آن را می‌دهند. توجه رسمی به جذب کارشناسان خبره و با تجربه‌ی اقتصادی و گردشگری در زمینه‌ی برنامه‌ریزی و مدیریت، و هم‌زمان با اصرار وضعیت کلی اقتصادی برای حرکت رو به جلو، در جهت تنوع بخشیدن به منابع درآمد، در مقدمه‌ی این شاخص‌ها قرار دارد.

این پژوهش با تمام این تفاسیر و علی‌رغم مشکلات کنونی، از احتمال دو برابر شدن بازده اقتصادی گردشگری مذهبی در آینده‌ی نزدیک، قطع امید نمی‌کند، به شرط آن‌که فوری در جهت رسیدگی به شاخص‌های منفی زیر، اقدام مقتضی به عمل آید:

۱. ضعف آگاهی گردشگری نهادی، و کم‌بود در تعداد آموزشگاه‌های تعلیم امور گردشگری و راهنمایان گردشگری.

۲. غیرفعال بودن نقش اوقاف در توسعه‌ی زیارتگاه‌ها، مراقد و تمامی جاذبه‌های گردشگری و اماکن مذهبی، و نیز وجود درگیری‌های ملکی میان اداره‌های اوقاف و امور خیریه.

۳. محروم ماندن فضاهای اطراف زیارتگاه‌ها، حرم‌ها و اماکن مذهبی از ادغام در سیستم صنعت گردشگری و همچنین محرومیت از توسعه‌ی اقتصادی و شهری.

۴. غیاب تفکر اقتصادی در تعامل با اماکن مقدس، به گونه‌ای که توجه و اهتمام به امر درآمدزایی را مختل می‌سازد، فعالیت‌های سرمایه‌گذاری گردشگری را تضعیف می‌کند و راه را برای به وجود آمدن شکاف‌ها و ناهماهنگی‌ها باز می‌گذارد.

۵. مجاز شمردن توسعه‌ی زیرساخت‌های گردشگری مذهبی بر اساس دیدگاه‌های مبتنی بر سبک غربی؛ که این امر به نوبه‌ی خود منجر به از دست رفتن هویت اسلامی آنها، و احساس عدم نیاز برای تکرار بازدید از آنها از سوی گردشگران خارجی می‌شود.

۶. ناپایداری سیستم کنترل و نظارت مرکزی بر کل درآمدهای مالی مراقد و اماکن مقدس، و نیز سهل‌انگاری برای یافتن ابزار جایگزین جهت جبران فاصله‌ی جغرافیایی حکومت مرکزی با این جاذبه‌های گردشگری مذهبی.

۷. بی‌توجهی به حمایت از اقلیت‌های مذهبی و محافظت از زیرساخت‌ها، اماکن تاریخی و زیارتگاه‌هایی که با آنها ارتباط دارند، و بی‌اعتنایی به جذب و امکان بازگشت افراد آواره و دور از وطن.

۸. به حاشیه راندن ابزار فعال‌سازی گردشگری مذهبی، و عدم آگاهی از درآمدهای احتمالی و پنهان این نوع گردشگری مانند ندورات، هدایا و تمایل به دفن اموات، در قبرهای خریداری شده در جوار مراقد مقدس و دیگر منابع اقتصادی نیازمند اکتشاف و فعال‌سازی.

۹. چشم‌پوشی از پیروی و پیاده‌سازی تجربه‌های اجرائی موفق و نزدیک در زمینه‌ی گردشگری مذهبی، هم‌چون تجربه‌ی اقلیم کردستان، به‌همراه برخی دیگر از تجربه‌هایی که در استان‌های پربازدید گردشگری حاصل شد.

۱۰. عدم توجه به حمایت از بخش گردشگری مذهبی در جهت تأمین مشوق‌های بازاریابی گردشگری مانند برگزاری نمایشگاه‌ها، بازارها و تبلیغات صوتی و تصویری، به‌همراه نادیده گرفتن پیوند تبلیغاتی میان الگوهای گردشگری عراق با توجه به تنوع و غنای آنها.

۱۱. ربط دادن فعالیت‌های گردشگری مذهبی به ملاحظات سیاسی و مناقشات منطقه‌ای، به نحوی که منجر به بازگشت رکود و تضعیف سطح مشارکت اقتصادی و مالی آنها بشود.

نتیجه‌گیری:

با توجه به مطالبی که در این پژوهش ارائه گردید، نتایج زیر حاصل شد:

- عراق، عناصر گردشگری مذهبی خلاق را در اختیار دارد که به آن امکان می‌دهد تا اقتصادی موازی با اقتصاد نفت ایجاد کند. این کشور می‌تواند این کار را با ابزاری کم‌هزینه‌تر و کارآمدتر در جهت تقویت توان مالی دولت انجام دهد. اما درک این موضوع هنوز هم در نهادهای رسمی دولت به صورت تئوری، و نه عملی جریان دارد.
- بخش گردشگری مذهبی در عراق شاهد یک تحول مثبت در افزایش تعداد گردشگران، امکانات زیربنایی و میزان درآمدها است. اما این تحول به سود بخش خصوصی به حساب می‌آید و گویای توسعه‌ی مطلوبی که می‌تواند اقتصاد ملی را در سطح رسمی تقویت کند، نیست.
- وضعیت فعلی اقتصاد گردشگری مذهبی در عراق از عدم تعادل جدی در حجم درآمدها و پول‌هایی حکایت دارد که از این نوع گردشگری غالب به دست آمده است. مقایسه بین عرضه و تقاضای گردشگری، وجود کسری تراز پرداخت گردشگری، و سهل‌انگاری شدید دولت برای افزایش تعداد امکانات گردشگری (تنها ۱۲ مرکز اقامتی از سال ۲۰۱۴ تا به امروز) را تأیید می‌کند. این وضعیت با بازده اقتصادی متوسطی از فعالیت‌های گردشگری به مبلغ ۱۷/۰۴۷ میلیون دینار عراقی در سال ۲۰۱۶، همراه بوده است.
- اغلب شاخص‌ها و آمار رسمی و غیر رسمی رایج در خصوص گردشگری مذهبی در عراق، در ردیف شاخص‌های تخمینی و فاقد قطعیت قرار می‌گیرند؛ زیرا شاخص‌های جامع و مانعی نیستند و با دقت بودن و مطابقت با واقعیت، فاصله‌ی زیادی دارند.

- گردشگری مذهبی به عنوان الگوی غالب بر سایر الگوهای گردشگری در عراق باقی خواهد ماند؛ و آماده‌ترین نوع گردشگری برای بهره‌برداری اقتصادی و اشتغال‌زایی در آینده در کوتاه‌مدت و میان‌مدت به شمار می‌رود.
- اقتصاد گردشگری مذهبی در کشورهای همسایه و به خصوص در عربستان سعودی و ترکیه، نسبت به همتای آن در داخل عراق برتری دارد. در حالی که زائران ایرانی به عنوان تأثیرگذارترین عامل در میزان دسترسی گردشگران به عتبات عالیات و جاذبه‌های گردشگری مذهبی در عراق هستند.
- استان‌های کربلا و نجف دارای جایگاه برجسته‌ای در میزان دسترسی گردشگری مرتبط با گردشگری مذهبی در عراق هستند. همچنین در میان سایر استان‌های عراق، از لحاظ توانایی بالا در افزایش درآمد مالی و جذب مضاعف تعداد گردشگران، به شکلی استثنائی و منحصر به فرد عمل می‌کنند.

توصیه‌ها:

این پژوهش در پایان، موارد زیر را توصیه می‌کند:

- تخصیص یک نهاد حاکمیتی دولتی؛ برای مدیریت گردشگری مذهبی و جمع‌آوری درآمدهای مالی آن به همراه الزام اداره‌ی کل گردشگری و آثار باستانی به این که تنها به کارهای فنی پردازد و از امور مالی دور نگه داشته شود؛ و در صورت لزوم با یک پرسنل حرفه‌ای غربی در زمینه‌ی بازاریابی گردشگری و کسب درآمد مالی، جهت تصدی مدیریت، قرارداد منعقد گردد و نظارت و پیگیری دقیقی بر کار آن انجام گیرد.
- اجرای طرح‌های آرمانی؛ جهت ارتقای اماکن و بناهای گردشگری مذهبی به دو صورت عمودی و افقی، به همراه گسترش همکاری‌های گردشگری درونی با کشورهای اسلامی، و ایجاد مراکز تبلیغاتی و بازاریابی به منظور جذب بیشترین تعداد ممکن از بازدیدکنندگان و زائران به آن اماکن و جاذبه‌های گردشگری.
- تأمین مالی مراکز پژوهشی و مطالعاتی؛ جهت برعهده گرفتن تجربیات امیدبخش گردشگری در سطح محلی، منطقه‌ای و بین المللی از طریق چاپ، مطالعه و ارائه‌ی تجزیه و تحلیل. همچنین تجزیه و تحلیل شاخص‌های رسمی و آمار منتشر شده در زمینه‌ی گردشگری به شکل عام و گردشگری مذهبی به شکل خاص، با هدف ارتقا و پیشرفت این بخش حیاتی.
- کار بر روی ارتباط نوآورانه؛ بین الگوی گردشگری مذهبی از یک سو و الگوهای دیگر گردشگری عراق از سوی دیگر، به همراه شرکت دادن برنامه‌های بازاریابی در استفاده از مراسم مذهبی در جهت احیای مشاغل سنتی؛ مطابق با ماهیت اوضاع موجود به منظور بهینه‌سازی عرضه‌ی گردشگری و تشویق سرمایه‌گذاری در بخش گردشگری و مدیریت تولید ملی.

- شروع فوری به کاهش فاصله بین حجم تجارت عملی و بازاریابی گردشگری غالب؛ در بخش خصوصی و دستمزدهای پایین در بخش دولتی، و نهادی از طریق الزام هر مرکز اقامتی خصوصی برای میزبانی و آموزش یک، دو یا سه نفر از پرسنل بخش دولتی؛ این آموزش در قبال دستیابی به برخی از امکانات و تسهیلات مالی یا اداری انجام بگیرد. این کارکنان آموزش‌دیده باید به عنوان پایه و اساسی برای مدیریت امکانات گردشگری دولتی و آموزش کارکنان آنها در آینده باشند.
- اقدام در جهت تقویت حفاظت از امکانات توریستی؛ به ویژه مراکز اقامتی و اماکن گردشگری مذهبی، به همراه مقابله‌ی قاطع با ایدئولوژی تکفیری افراطی از طریق ابزارهای موجود و مناسب. همچنین افزایش حس آزاداندیشی مذهبی و میهن‌پرستی در میان اقشار جامعه‌ی عراق.
- اختصاص یک کنفرانس سالانه با هدف بازسازی اماکن مقدس در عراق؛ و تا زمانی که نیازی به برگزاری آن وجود دارد، چه بهتر که هر ساله در یکی از کشورهای اسلامی برگزار شود که از میزبانی جهت برگزاری آن استقبال کند؛ و امکان دستیابی به کمک‌های خیرخواهانه برای توسعه‌ی اماکن مذهبی در عراق، و در رأس آنها آرامگاه‌های انبیا و اصحاب پیامبر و امامان (ع)، در این کنفرانس فراهم شود.

منابع:

گزارش‌ها و نشریات:

۱. رجوع شود به: گزارش گردشگری بین المللی در کشورهای عضو سازمان همکاری‌های اسلامی: چشم‌اندازها و چالش‌های ۲۰۱۷، منتشر شده توسط مرکز مطالعات آماری و تحقیقات اقتصادی و اجتماعی کشورهای اسلامی (سیسریک)، ص: ۱۸، قابل دسترسی در:
http://www.sesric.org/dloads/TourismReport/ARA/InternationalTourismReport_AR
۲. الصاوی، عبدالحافظ، اقتصاد حج در عربستان سعودی: فرصت‌ها و چالش‌ها، گزارش موسسه مطالعات مصر، در تاریخ ۱۵ ژوئیه ۲۰۱۷، قابل دسترسی در:
<https://eipss-eg.org>.
۳. جعفر طالب احمد زینب علی داشور، گردشگری مذهبی و تاثیر آن بر درآمد ملی عراق، مجله‌ی علوم اقتصادی و اداری الکوت، بخش اول ۲۰۱۲، انتشارات دانشگاه واسط، ص: ۲۳، قابل دسترسی در: <https://www.iasj.net>
۴. دنیا طارق احمد، یسری محمد حسین، اهمیت اقتصادی گردشگری مذهبی در استان‌های کربلا و نجف، مجله‌ی جامع علوم اقتصادی دانشکده بغداد، شماره‌ی سی و پنجم، ۲۰۱۳، ص: ۹۸، قابل دسترسی در: <https://www.iasj.net>
۵. رفاه قاسم الامامی، توسعه‌ی گردشگری در عراق و ارتباط آن با توسعه‌ی اقتصادی، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، ارائه شده به بخش اقتصاد، دانشکده‌ی مدیریت و اقتصاد / آکادمی عربی در دانمارک، ۲۰۱۳، ص: ۲۹، و بعد از آن، فایل پژوهش روی لینک زیر قابل

دسترسی است: <http://www.rooad.net>

۶. سجاد قاسم، نقش اقتصادی بخش گردشگری در عراق، دانشکده‌ی مدیریت و اقتصاد،

دانشگاه قادسیه، ۲۰۱۷ ص: ۱۲، قابل دسترسی در: <http://qu.edu.iq>

۷. سحر کریم کاطع، دیدگاه راهبردی بخش گردشگری در عراق، دانشکده‌ی مدیریت و

اقتصاد، دانشگاه قادسیه، ۲۰۱۴، ص ۱۴، قابل دسترسی در لینک زیر:

<http://qu.edu.iq>

۸. صلاح داود سلمان، عبد الستار عبود کاظم، تاثیر زیارتگاه‌های مذهبی بر رشد گردشگری

مذهبی (شهر بغداد به عنوان نمونه)، مجله‌ی العمید، سال ششم، جلد ششم، شماره‌ی ۲۲،

۲۰۱۷، ص: ۱۵۲، قابل دسترسی در لینک زیر:

<http://alameed.alameedcenter.iq>

۹. قاسم جبار خلف، کریم سالم حسین، توسعه‌ی بخش گردشگری در عراق.. عناصر..

چالش‌ها.. نیازها، مجله‌ی مدیریت و علوم اقتصادی قادسیه، جلد ۱۸، شماره‌ی ۱ برای سال

۲۰۱۶، ص: ۱۴۶، قابل دسترسی در لینک زیر :

<https://www.iasj.net>

۱۰. سند برنامه توسعه‌ی ملی ۲۰۲۲/۲۰۱۸، وزارت برنامه ریزی عراق، ص: ۱۷، قابل

دسترسی در: <https://mop.gov.iq>

۱۱. سند آمارگیری از هتل‌ها و اقامتگاه‌های گردشگری سال ۲۰۱۶، وزارت برنامه ریزی

عراق، سازمان مرکزی آمار، ص: ۲، قابل دسترسی در: www.cosit.gov.iq

وب سایت‌ها و روزنامه‌ها

۱۲. الجزيرة نت، وب سایت خبری: <http://www.aljazeera.net>

۱۳. الشرق الاوسط، روزنامه: <https://aawsat.com>

۱۴. الصدى نت، وب سایت: <http://elsada.net>

۱۵. المدى، روزنامه عراقی: <http://almadapaper.net>

۱۶. سپوتنیک عربی، وب سایت SPUTNIK ARABIC:

<https://arabic.sputniknews.com>

۱۷. مرکز تحقیقات و مطالعات استراتژیک الروابط: <http://rawabetcenter.com>

۱۸. دایره المعارف (عراقیبیدیا <http://wikiraq.org>، کلیساهای عراق)

۱۹. پایگاه خبرگزاری رسانه‌های عراق (واع) <http://www.al-iraqnews.com>